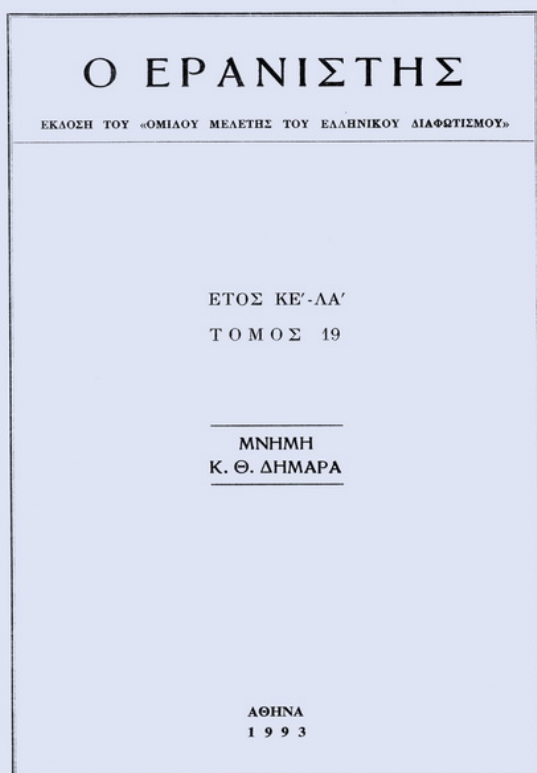

The Gleaner

Vol 19 (1993)

In Memoriam of C. Th. Dimaras

Άγνωστες εκδόσεις του 16ου αιώνα

Χ. Γ. Πατρινέλης

doi: [10.12681/er.257](https://doi.org/10.12681/er.257)

To cite this article:

Πατρινέλης Χ. Γ. (1993). Άγνωστες εκδόσεις του 16ου αιώνα. *The Gleaner*, 19, 16–26. <https://doi.org/10.12681/er.257>

ΑΓΝΩΣΤΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ

ΣΤΟΝ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΙΤΙΚΟ ΚΩΔΙΚΑ 106 (ἄλλοτε τῆς μονῆς τοῦ Ἀ-
γίου Σάββα στήν Παλαιστίνη) ὁ γραφέας ἔχει σημειώσει (φ. 20^β)
τὰ ἐξῆς: † *Αὕτη ἡ βίβλος ἐπονομάζεται Θηκαράς, ἐτελειώθη δὲ διὰ χειρὸς*
καμοῦ Γερμανοῦ εὐτελοῦς καὶ τῶν ἐλαχίστων ἐλαχιστοτέρων· καὶ οἱ μέλ-
λοντες ἀναγινώσκειν αὐτὴν εὖχεσθέ μοι διὰ τὸν Κύριον· ἔτι δὲ ἐπροσήλωσα
αὐτήν, μετὰ καὶ ἑτέρων πενήκοντα πέντε βιβλίων καὶ ἐπέκεινα, εἰς τὴν
ἀγίαν λαύραν τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Σάββα τοῦ Ἱερο-
σολυμίτου¹ κτλ. Πράγματι, στήν ἀρχὴ τοῦ κώδικα ὑπάρχουν, κατὰ τὴν
περιγραφὴ τοῦ Παπαδοπούλου Κεραμέως, «δύο πρόσθετα φύλλα, ἐν οἷς
κατέγραψεν ὁ Γερμανὸς ὅς· αὐτὸς οὗτος τῇ λαύρᾳ τοῦ ὁσίου Σάββα ἀφιέρω-
σε βιβλία γραπτὰ τε καὶ ἔντυπα καὶ σκεύη διάφορα». ² Τὸν κατάλογο αὐτὸ
βιβλίων καὶ σκευῶν δημοσίευσε ὁ Παπαδόπουλος Κεραμεύς, ὡς Παράρ-
τημα Α', στὸ τέλος τοῦ Β' τόμου τῆς Ἱεροσολυμιτικῆς Βιβλιοθήκης, σ.
663-665. Τὸν μεταφέρω ἐδῶ σὲ φωτοανατύπωση γιὰ νὰ εἶναι εὐχερέ-
στερος ὁ σχολιασμός του. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο στιχαρίθμησα τὸ κείμενο.

ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΣ

ΤΩΝ ΥΠ' ΑΥΤΟΥ ΚΟΜΙΣΘΕΝΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

καὶ ἄλλων τινῶν πραγμάτων εἰς τὴν λαύραν Σάββα τοῦ ὑψισμένου, περὶ τὴν
τετάρτην δεκάδα τῆς ἐκατηδεκάτης ἐκατονταετηρίδος.

Ἀρχὴ τῶν μηναίων. — Βιβλίον α' Σεπτέμβριος καὶ Ὀκτώ-
βριος τῆς στάμπας, εἰς πρῶτον μῆκος. — Βιβλίον β' Νοέμβριος καὶ
Δεκέβριος τῆς στάμπας, πρῶτον μῆκος. — Βιβλίον γ' Ἰαννουάριος
καὶ Φεβρουάριος τῆς στάμπας, πρῶτον μῆκος. — Βιβλίον δ' Μάρ-

1. Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τ. 2, Πετρού-
πολη 1894, σ. 187. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Παπαδόπουλος Κεραμεύς ἀποκατέ-
στησε σιωπηρὰ τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ κειμένου. Ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ὁ Γερμανὸς
ἦταν μᾶλλον ἀνορθόγραφος.

2. *Αὐτόθι*, σ. 186.

τιος· καὶ Ἀπρίλλιος, πρῶτον μῆκος· καὶ αὐτὸ τῆς στάμπας. — 5
 Βιβλίον ε' Μάιος καὶ Ἰούνιος τῆς στάμπας, πρῶτον μῆκος. —
 Βιβλίον ς' Ἰούλιος καὶ Αὐγουστος τῆς στάμπας, πρῶτον μῆκος. —
 Βιβλίον ζ' ἕτερος Ἰούλιος καὶ Αὐγουστος τῆς στάμπας, πρῶτον
 μῆκος. — Βιβλίον η' ἕτερον μηναῖον Σεπτέυρι καὶ Ὀκτώβριν τῆς
 στάμπας, πρῶτον μῆκος. — Βιβλίον θ' στηχηράριν δεμβρρέινον τοῦ 10
 ὄλου ἐνιαυτοῦ, ψαλτικόν, εἰς πρῶτον μῆκος². — Βιβλίον ι' πανηγυ-
 ρικὸν βεβράηνον· ἀρχεται δὲ ἐκ τὸν Ἰούλλι(ον) μήνα· ἔχει δὲ διά-
 φορους λόγους· ὑπάρχει δὲ εἰς πρῶτον μῆκος· με μάρρο τομάρι. —
 Βιβλίον ια' τὸ λεγόμενον Διόπτρα, βεβράηνον, εἰς μῆκος Ψαλτη-
 ρίου. — Βιβλίον ιβ' ὃ λέγεται Κλήμακας, εἰς πρῶτον μῆκος· ἔχει 15
 δὲ καὶ ἐτέρους διαφοροὺς λόγ(ους) ἐρμηνεμένους ὑπὸ κυρ Συμεῶν
 τοῦ μεταφραστοῦ³. — Βιβλίον ιγ' μηναῖον Ἀθολόγιον τοῦ ὄλου ἐνιαυ-
 τοῦ, τῆς στάμπας· πρῶτον μῆκος· ὃ λεγόμενος Παντέκτης. —
 Βιβλίον ιδ' παλαιὰ καὶ νέα Διαθήκη τῆς στάμπας, πρῶτον μῆ-
 κος. — Βιβλίον ιε' Ἀναστασίου Σιναιΐτου περὶ τῶν ἀγίων τριῶν 20
 τεσσαρακοστῶν καὶ ἄλλα διάφορα συνάγματα· ὑπάρχει δὲ εἰς μι-
 κρόν μῆκος. — Βιβλίον ις' ἔχουν βεμπρέϊνα τετραῖδια εἰς πρῶτον
 μῆκος· κέκτιτε δὲ πλίτσους καὶ διαφοροὺς λόγους ἐν αὐτῷ. —
 Βιβλίον ιζ' καὶ αὐτὸ κέκτητε συνάγματα τῶν· καὶ κανώνες διά-
 φοροι. — Βιβλίον ιη' καὶ αὐτὸ πλουτεῖ διαφοροὺς λόγους· καὶ συ- 25
 νάγματα· ὅπερ ἐστὶ καὶ παχίτατον. — † Καὶ τέσσαρες λειτουρ-
 γίαις ἔχουν τῆς στάμπας κοντάκια· τηλιγάδια καὶ μία φυλάδα τῆς
 στάμπας, κανόνες τῶν ἀγίων ἀποστόλων. — Βιβλίον ιθ' τοῦ Καρ-
 τάνου ποίημα, εἰς Ψαλτηρίου μῆκος τῆς στάμπας· †

† Ἐνταῦθα ἡσὺν τὰ ἐμὰ, ἰδιόχειρά μου βηβλία· ἐμπρώτις 30
 τοῦτο τὸ βηβλίον (κωδ. 106)· ἦν ὀνομάζετο Θηκαρά^γ α· πλου-
 σιοπάροχον. Ὑπάρχουν ἐναυτῇ τῇ βήβλο, συνάγματα διάφορα, ἕως
 κεφάλαια σιδ'. — Β^{ον} βηβλίον, εἰς Πεντηχοσταρίου μῆκος· ἔχῃ δὲ
 εἰς τὴν ἀρχήν, τὰ συλειτουργήματα τὰ καθημερινά· τῆς θείας
 λειτουργίας. καὶ μετέπειτα, εὐχὴ ἐξομολογιτικὴ εἰς τὸν ᾠ ἡμῶν 35
 Ἰησοῦν Χριστόν, καὶ καθέξης, συνάγματα ἕως κεφάλαια, μδ'. —
 Τὸ γ^{ον} βηβλίον· καὶ αὐτὸ εἰς μῆκος Πεντηχοσταρίου· ἔχει δὲ εἰς
 τὴν ἀρχήν, τὰ τῆς μεγάλης παρακλήσεως ἀδόμενα· οἱ εἰρμοὶ τῶν

μεγάλων ἑορτῶν· καὶ εὐχαὶ πληστε· καὶ κανόνες διάφοροι· καὶ
 40 ἄλλα πολλά συνάγματα, ἕως κεφάλαια ιη'. — Τὸ δ-ον βιβλίον, Ψαλ-
 τήριον τοῦ κονδιλίου· εἰς πᾶσαν δόξαν, τρία τροπάρια, καὶ εὐχὴ·
 καὶ ἄλλα συνάγματα πλήστα. — Τὸ ε-ον· καὶ αὐτὸ Ψαλτήριον τῆς
 στάμπας εἰς Ρολογίου μήκος. — Τὸ ς-ον βιβλίον· νόμημον, ἰδηό-
 χειρον γράμμα ὑπάρχη τοῦ ἁγιωτάτου π(α)τριάρχου κυροῦ Γενα-
 45 δίου τοῦ Σκουλαρίου· ὑπάρχουσιν δὲ καὶ ἄλλα συνάγματα διάφορα
 ἐναυτό· καὶ ἥτις στερίσει· ἐν ἐξ αὐτῶν τῶν βιβλίων ἀπὸ τὴν
 ἀγίαν λαύραν, νὰ ἔχει τὰς ἀράς τῶν τιγ' θεοφόρων π(ατέ)ρων·
 καὶ τὸν ἅγιον Σάββαν ἀντίδικον ἐν ἡμέρα κρίσεως· — (Καὶ ἐν τῷ
 κρασπέδῳ) καὶ ἐξεμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ νὰ ἴνε ἀσυγχώρητος καὶ
 50 ἀφωρισμένος.

† Καὶ ἐπὶ ταυλομάνδिला· τὸ ἓνα πλατεῖ, καὶ τὸ ἕτερον
 πλατὶ καὶ μέγαλο· τὸ δὲ τρίτον μακρὶ διὰ τὰ χέρια, καὶ τὰ ἄλλα
 τέσσαρα, μικρότερα τῶν ἄλλων· καὶ τρία σενδούκια, τοῦ μειζοτέ-
 ρου, ἔχει ἡ κλιδονία του, φλωρ(ιον) α'· χωρὶς τὸ σενδούκη· ἔτι
 55 δὲ καὶ βουτζία τρανὰ, δύο, γεμάτα ψάρια· καὶ ἕτερα βαρελόπουλα
 τρία· καὶ αὐτὰ γεμάτα ψάρια· καὶ πάλιν ἕτερα δύο βαρελόπουλα·
 τὸ μὲν ἓνα γεμάτο κρασί, τριῶν χρονῶν· τὸ δὲ ἕτερον· γεμάτο
 ξίδι παλαιόν· καὶ πέντε μαστραπάδες με τὰ σκεπάσματά τους· καὶ
 τρία ἀλατερᾶ σκεπαστᾶ, στάνηνα· καὶ ἄλλην τινὰν κατοῦναν πλεῖ-
 60 στιν· χρυζομένην εἰς τὸ μοναστήριον.

† Ταῦτα δὲ πάντα ἤφερα ἀγῶ Γερμανὸς εὐτελής· καὶ τῇ
 κς' τοῦ σεπτεμβρίου μηνός· τὰ ἐπαρέδωκα εἰς(ε) τὴν λαύραν τοῦ
 ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Σάββα τοῦ ἡγιασμένου· κατέμ-
 προσθεν τοῦ τιμιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυροῦ Ἰωάσαφ ἱερομο-
 65 νάρχου καὶ δικαίου τῆς αὐτῆς ἀγίας λαύρας τοῦ ὁσίου καὶ θεοφό-
 ρου π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμῶν Σάββα τοῦ ἡγιασμένου· καὶ τοῦ τιμιωτάτου
 ἐν μοναχοῖς κῡρ Θεοδούλου τοῦ πρωτογέροντος· καὶ τοῦ τιμιωτά-
 του ἐν μοναχοῖς κῡρ Ἰωάσαφ τοῦ γέροντος, καὶ τοῦ τιμιωτάτου
 ἐν μοναχοῖς κῡρ Συμεῶν οἰκονόμου καὶ γέροντος τῶν μοναστη-
 70 ρίων· καὶ κῡρ Σάββα τοῦ γέροντος· καὶ κατέ(μ)προσθεν πάντων
 τῶν τιμιωτάτων γερόντων τῆς συνάξεως· ἦτι ἄρα καὶ ἤφερα ἀπὸ
 τε φλουρία καὶ βιβλία· καὶ ἐτέραν κατοῦναν, σεντούκια· σκευὴ
 ἱερὰ· καὶ ἄλλην πλήστην ἥλην, χρυζομένην εἰς τὸ μοναστήριον.

Είναι προφανές ότι ο τίτλος προστέθηκε από τον Παπαδόπουλο Κεραμέα.

Η πρώτη παρατήρηση που έχει να κάνει κανείς είναι ότι, ενώ στο κωδικογραφικό σημείωμα που παρατέθηκε παραπάνω ο Γερμανός κάνει λόγο για δωρεά πεντήκοντα πέντε βιβλίων και επέκεινα, στον Κατάλογο αναγράφονται μόνο 30 βιβλία (17 έντυπα και 13 χειρόγραφα). Φαίνεται ότι ο Κατάλογος είναι προγενέστερος της αντιγραφής του κώδικα και ότι στο χρόνο που μεσολάβησε ο Γερμανός πρόσθεσε άλλα 25 τουλάχιστον βιβλία στην αρχική του δωρεά προς τη μονή του Αγίου Σάββα.³

Για να αξιοποιηθούν οι ειδήσεις που περιέχει ο Κατάλογος, όσον αφορά τουλάχιστον τα έντυπα βιβλία που αναγράφονται εκεί, πρέπει βέβαια πρώτα να χρονολογηθεί, πράγμα που θα μάς το επιτρέψει ο χρονολογικός συσχετισμός των διάσπαρτων μαρτυριών που σώζονται για τον Γερμανό.

Ο συντάκτης του Καταλόγου Γερμανός ευτελής (στίχ. 61) είναι το ίδιο πρόσωπο όχι μόνο με τον Γερμανόν ευτελή και των ελαχίστων ελαχιστότερον, που έγραψε το κωδικογραφικό σημείωμα του Ίεροσ. 106 (βλ. παραπάνω), αλλά και με τον επίσκοπο Γερμανό, που μνημονεύεται στον κώδικα Ίεροσ. (Αγ. Σάββα) 655, φ. 6^ρ: †Αὕτη ἡ βήβλος ἐπήρχε καμοῦ Γερμανοῦ ευτελοῦς τοῦ Ἀγιοσαβίτου καὶ τῶν ελαχίστων επισκόπων ελαχιστότερον. ἐπροσήλοσα δὲ αὐτήν, μετὰ καὶ πληστων ἐτέρων βηβλίων, εἰς τὴν ἀγίαν λαύραν τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Σάββα τοῦ ἱεροσολιμίτου...⁴ Καὶ στὰ τρία κείμενα τοῦ Γερμανοῦ (τὸ κωδικογραφικὸ σημείωμα τοῦ Ίεροσ. 106, τὸν Κατάλογο καὶ τὸ κτητορικὸ σημείωμα τοῦ Ίεροσ. 655), πέρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι γίνεται λόγος γιὰ προσφορά πολλῶν βιβλίων ἐκ μέρους τοῦ στὴ λαύρα τοῦ Αγ. Σάββα, ἀπαντοῦν καὶ ἰδιάζουσες κοινὲς φράσεις (Γερμανοῦ ευτελοῦς... καὶ τῶν ελαχίστων ελαχιστοτέρου) ἀλλὰ καὶ χαρακτηριστικὲς ἀνορθογραφίαι: βήβλος, βηβλίον (πβ. Κατάλογο, στίχ. 30, 31, 37 40)· πληστων (πβ. Κατάλογο, στίχ. 23, 39, 42, 73). Εἶναι ἐπομένως πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία ὅτι ὁ συντάκτης καὶ τῶν τριῶν κειμένων εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο.

Ἀπὸ τίς λιγιστὲς μαρτυρίες γιὰ τὸν Γερμανό δύο μόνο εἶναι χρονολογημένες. Ἡ πρωιμότερη προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀνήκοντα ἄλλοτε σὲ αὐτὸν

3. Ἕνας ἀπὸ τοὺς κώδικες αὐτοὺς εἶναι ὁ Ίεροσ. (Αγ. Σάββα) 655, γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. παρακάτω. Τοῦ αὐτοῦ πιθανῶς Γερμανοῦ εἶναι καὶ τὸ κτητορικὸ σημείωμα στὸν κώδ. Ίεροσ. (Αγ. Σάββα) 373: Τὸ παρὸν βιβλίον ὑπάρχει καμοῦ Γερμανοῦ ἱερομονάχου καὶ ἐπὶ τοῦ ἀποστον Νικάνωρα διὰ δύο φλουρία (βλ. αὐτόθι, σ. 497). Ὁ Ἀγιοσαβίτης μοναχὸς Νικάνωρ ἀντέγραψε τὸ 1558 στὰ Ἱεροσόλυμα τὸν κώδ. Κουτλουμ. 156 (βλ. Σωτ. Καδᾶ, *Προσκηνητάρια τῶν Ἀγίων Τόπων*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 58).

4. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, ὁ.π., σ. 635, καὶ τ. 5, Πετρούπολη 1914, σ. 531.

κώδικα 'Ιεροσ. (Αγ. Σάββα) 655, όπου, μεταξύ άλλων, περιέχεται (φ. 184), κατὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ Παπαδοπούλου Κεραμέως, «Γερμανοῦ ἐπισκόπου τοῦ 'Αγιοσαβίτου γράμμα συμβουλευτικὸν μετ' ἐπιτιμίου πρὸς πνευματικὸν αὐτοῦ τέκνον, γραφὲν τῇ 20 φεβρ. ἔτους 1549ου». ⁵ Ἡ ὁψιμότερη ἀπαντᾷ σὲ συνοδικὸ ἔγγραφο τῆς 15ης 'Ιουνίου 1557, όπου —μετὰ τὶς ὑπογραφὰς τῶν πατριαρχῶν 'Ιωακείμ 'Αλεξανδρείας, 'Ιωακείμ 'Αντιοχείας καὶ Γερμανοῦ 'Ιεροσολύμων— ὑπογράφει τέταρτος ὁ † Γερμανὸς ἐπίσκοπος, εὐδοκίμως εἰς τὸν ἅγιον Σάββαν. ⁶ Πόσο ἐπέζησε μετὰ τὸ 1557 ὁ Γερμανὸς δὲν εἶναι γνωστό. Τὰ χρονολογικὰ δεδομένα πάντως τῶν προσώπων ποὺ μνημονεύονται στὴν τελευταία παράγραφος τοῦ ἀναδημοσιευμένου παραπάνω Καταλόγου τῶν δωρεῶν του (στίχ. 61 κέ.) ἀναγονται καὶ αὐτὰ στὰ ἀμέσως μετὰ τὸ 1550 χρόνια. Συγκεκριμένα, ὁ μνημονεύμενος ἐκεῖ δικαῖος, δηλαδὴ ἡγούμενος, τῆς λαύρας τοῦ 'Αγίου Σάββα 'Ιωάσαφ μαρτυρεῖται ὡς ἡγούμενος τῆς λαύρας καὶ τὸ 1557. ⁷ Ἡ ἡγουμενία του πρέπει νὰ ἄρχισε μετὰ τὸν 'Απρίλιο τοῦ 1550, ὅταν ἡγούμενος ἦταν ἀκόμη κάποιος 'Ησαΐας, ⁸ καὶ νὰ ἔληξε, ἂν ὄχι πρὶν ἀπὸ τὸ 1566, ὁπότε ἡγούμενος ἦταν πιθανῶς κάποιος Ναθαναήλ, ⁹ πάντως πρὶν ἀπὸ τὸ 1577/78, ὅταν ὡς ἡγούμενος φέρεται κάποιος Παχώμιος. ¹⁰ Ἐξ

5. *Αὐτόθι*, τ. 2, σ. 636.

6. Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, *Ἀνάλεκτα 'Ιεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τ. 2, Περτρούπολη 1894, σ. 268. Ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου, πατριαρχὴς 'Ιεροσολύμων Γερμανὸς, ἀναφέρεται στὴν ἀρχὴ (στίχ. 6-10) στὴ συμμετοχὴ τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου κῦρ Γερμανοῦ σὲ κάποια σύσκεψη ποὺ εἶχε γίνῃ πρόσφατα στὰ 'Ιεροσόλυμα γιὰ τὸ Σιναΐτικὸ ζήτημα. Ἀλλὰ καὶ παρακάτω (σ. 266 στίχ. 9-11) γίνεταί ἀναφορὰ τῷ διαληφθέντι ἐπισκόπῳ κῦρ Γερμανῷ, τῷ ἐκ τῆς τοῦ ἁγίου Σάββα λαύρας. Εἶναι πάντως παράδοξο ὅτι πουθενὰ δὲν δηλώνεται τὸ ὄνομα τῆς ἐπισκοπῆς, τῆς ὁποίας ὁ Γερμανὸς ἦταν ἐπίσκοπος ἢ μᾶλλον τέως ἐπίσκοπος, ἀφοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἐσχόλαζε στὴ μονὴ τοῦ 'Αγίου Σάββα.

7. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1558 ἐφθασε στὴ Μόσχα ἀντιπροσωπεῖα 'Αγιοσαβιτιῶν κομίζοντας γράμματα τοῦ ἡγουμένου των 'Ιωάσαφ πρὸς τὸν τσάρο 'Ιβάν Δ'. Κατὰ τὸ σημεῖωμα ποὺ ἀπομνημονεύει τὸ γεγονός, οἱ 'Αγιοσαβίτες εἶχαν ξεκινήσει ἀπὸ τὰ 'Ιεροσόλυμα τὴν Κυριακὴ τοῦ Θωμᾶ τοῦ προηγούμενου ἔτους, δηλ. στίς 25 'Απριλίου 1557. Τότε ἐπομένως ἦταν ἤδη ἡγούμενος ὁ 'Ιωάσαφ. (Βλ. Β. L. Fokčik, *Grečesko-Russkie kulturnye svjazi v XV-XVII vv.*, Μόσχα 1977, σ. 17-18.)

8. Γράμμα του με αὐτὴ τὴ χρονολογία δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Παπαδόπουλο Κεραμέα, *Ἀνάλεκτα*, τ. 5, σ. 104-105.

9. 'Ὡς ἡγούμενο τὸν ἀναφέρει ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας τῶν 'Ιεροσολύμων*, Ἀθήνα 1970, σ. 525, καὶ ὁ 'Ι. Φωκυλίδης, *Ἡ ἱερὰ λαύρα Σάβα τοῦ ἡγιασμένου*, Ἀλεξάνδρεια 1927, σ. 606.

10. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *ἔ.π.*, σ. 521. 'Ὡς πιθανὸ ἡγούμενο τὸν σημειώνει ὁ Παπαδόπουλος Κεραμέας, *Ἱεροσ. Βιβλιοθήκη*, τ. 2, σ. 875, καὶ ὁ Φω-

άλλου, ο μνημονευόμενος στον Κατάλογο (στίχ. 66-67) μοναχός Θεόδουλος πρέπει πιθανότατα να ταυτισθῇ με τὸν ὁμώνυμο Ἀγιοσαββίτη κωδικογράφου ποὺ μαρτυρεῖται τὸ 1552 καὶ τὸ 1556.¹¹

Ἀπὸ τὶς παραπάνω χρονολογικὲς ἐνδείξεις συνάγεται ὅτι ὁ Κατάλογος συντάχθηκε ἀπὸ τὸν Γερμανὸ ὅχι «περὶ τὴν τετάρτην δεκάδα τῆς ἐκκαιδεκάτης ἐκατονταετηρίδος», δηλαδὴ μεταξὺ 1531 καὶ 1540, ὥπως σημειώνει ὁ Παπαδόπουλος Κεραμεύς στὸν τίτλο τοῦ Καταλόγου, ἀλλὰ μετὰ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1550 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1566 ἢ 1577/78. Ἐπομένως, τὰ ἔντυπα βιβλία ποὺ ἀναγράφονται σὲ αὐτὸν ἐκδόθηκαν, ἂν ὅχι πρὶν ἀπὸ τὸ 1566, πάντως πρὶν ἀπὸ τὸ 1577/78 τὸ πολὺ.

Κατὰ τὸν σχολιασμὸ τῶν ἀναγραφῶν αὐτῶν διατυπώνονται συχνὰ ἀπορίες καὶ ἐρωτήματα ποὺ θὰ ἔβρισκαν ἴσως ἀπάντηση, ἂν ἦταν δυνατὴ ἡ προσφυγὴ σὲ αὐτοψία τῶν ἐντύπων αὐτῶν ἢ τουλάχιστον σὲ κάποιον ἐγκυρο περιγραφικὸν κατάλογο τῶν βιβλίων τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων. Τέτοιοι κατάλογοι φαίνεται ὅτι ὑπάρχουν, ἀλλὰ δὲν εἶναι δημοσιευμένοι.¹²

1. Τὰ πρῶτα ὀκτὼ βιβλία ποὺ ἀναγράφει (στίχ. 1-10) ὁ Γερμανὸς εἶναι Μηναιᾶ, κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν ὁποίων εἶναι ὅτι σὲ κάθε τόμο περιέχονται δύο —συνεχομένων μηνῶν— Μηναιᾶ. Τέτοια ἔκδοση δὲν εἶναι γνωστὴ. Ὅλα τὰ γνωστὰ Μηναιᾶ περιέχουν σὲ κάθε τόμο τὶς ἀκολουθίες τῶν ἀκινήτων ἐορτῶν ἐνὸς καὶ μόνο μηνός. Πρέπει μᾶλλον νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ σειρὰ Μηναιῶν, ποὺ εἶχαν μὲν ἐκτυπωθῇ αὐτοτελῶς, ἕνα γιὰ κάθε μήνα, βιβλιοδετήθηκαν ὅμως ἀνὰ δύο σὲ κάθε τόμο. Ἀνάλογη περίπτωση συναντᾶμε σὲ ἀπογραφὴ βιβλίων τοῦ 1570¹³ καὶ σὲ τιμοκατά-

κυλίδης, ὁ.π. Τὸ 1581 πάντως βέβαιος ἡγούμενος τῆς λαύρας ἦταν ἡδὴ κάποιος Τιμόθεος· βλ. Χρυσόστομο Παπαδόπουλο, ὁ.π., καὶ Φωκυλίδη, ὁ.π.

11. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, ὁ.π., σ. 211 καὶ 645, καὶ τ. 3, σ. 94-95.

12. Ὁ Παπαδόπουλος Κεραμεύς, κατὰ τὴν παραμονὴ τοῦ στὰ Ἱεροσόλυμα (1887-88), καταλογογράφησε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χειρόγραφα, καὶ τὰ ἔντυπα τῆς πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης (ὅπου πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι εἶχαν μεταφερθῇ, μαζὶ μὲ τὰ χειρόγραφα, καὶ τὰ ἔντυπα τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Σάββα)· βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, «Ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία Ἀθανασίου Παπαδοπούλου Κεραμέως πρὸς τὸν Βασίλειον Μυστακίδην», *ΕΕΒΣ* 37 (1969-70), 386. Παλαιότερους καταλόγους ἐντύπων περισώζουν οἱ κώδικες Ἱεροσ. 505 (τοῦ 1817) καὶ 506 (τοῦ 1865)· βλ. Παπαδόπουλο Κεραμέα, ὁ.π., τ. 1, σ. 457-58. Νεώτεροι κατάλογοι ἀναγράφονται στὸ πολύτιμο βιβλίο τοῦ Ἀγαμ. Τσελίκου, *Καταγραφή τοῦ ἀρχείου τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων* (Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου [τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ἑθνικῆς Τραπέζης], Ε'), Ἀθήνα 1992, σ. 383-84.

13. Νίκης Τσελέντη, «Κατάλογοι τῶν κινητῶν τῆς ἐλληνικῆς Ἀδελφότητος Βε-

λογο εκδόσεων του Νικολάου Σάρου το 1720.¹⁴ Σε τέτοια περίπτωση όμως θα περίμενε κανείς ότι μάλλον θα το πρόσεχε και θα το σημείωνε ο Γερμανός.

Το σχήμα όλων των Μηναίων περιγράφεται ως πρώτου μήκους. 'Ασφαλώς ο Γερμανός χρησιμοποιεί τον όρο εμπειρικά, όπως άλλωστε και τους άλλους ανάλογους όρους (εις μικρόν μήκος, εις μήκος Πεντηκοστήριου, εις Ψαλτηρίου μήκος, εις Ρολογίου μήκος).¹⁵ 'Εκ των πραγμάτων όμως πρέπει να συμπεράνουμε ότι έννοει σχήμα 4ο ή folio, αφού όλα σχεδόν τα έντυπα Μηναία της εποχής είχαν ύψος 28, 30 ή και περισσότερα εκατοστά του μέτρου.

2. *Μηναϊον 'Ανθολόγιον του όλου ενιαυτού, της στάμπας, πρώτον μήκος, ο λεγόμενος Παντέκτης* (στίχ. 17-18).

Οι παλαιότερες γνωστές εκδόσεις του 'Ανθολογίου είναι του 1564 και του 1568· και οι δύο του 'Ιππόλυτου Βάρελη.¹⁶ Ξέρουμε όμως ότι τον Μάιο του 1548 συγκροτήθηκε στη Βενετία εκδοτική εταιρεία (από τους Δημήτριο Μαρμαρέτο, Μητροφάνη Καισαρείας, Σίλβεστρο de Odino και Βασίλειο Βαρέλη) για να εκδώσει ακριβώς το 'Ανθολόγιο στο τυπογραφείο του Βασιλείου Βάρελη. 'Ελήφθη μάλιστα από τους εταίρους, τον 'Ιούλιο του 1548, και η σχετική άδεια των βενετικών αρχών.¹⁷ Και μολονότι δεν έχει βρεθεί ακόμη αντίτυπο της εκδόσεως αυτής, φαίνεται ότι τελικά πραγματοποιήθηκε το 1548 ή 1549. Κάποια από τις τρεις αυτές εκδόσεις, πιθανότατα την πρωιμότερη, υποδηλώνει εδώ ο Γερμανός. 'Ας σημειωθεί τέλος ότι ο όρος *Παντέκτης* (= *Πανδέκτης* ή και *Πανθέκτης*) άπαντά ως τίτλος χειρογράφων λειτουργικών βιβλίων με περιεχόμενο παρόμοιο με εκείνο

νετίας (1516-1582)», *Θησαυρίσματα* 22 (1992), 216, στίχ. 101: *uno libro Luio e Avesto de stampa*.

14. Φ. Η. 'Ηλιού, *Προσθήκες στην 'Ελληνική Βιβλιογραφία*, 'Αθήνα 1973, σ. 149.

15. Οι όροι *μήκος* πρώτον, *μήκος* δεύτερον είναι μάλλον σπάνιοι αλλά όχι άγνωστοι. 'Απαντούν σε περιγραφές χειρογράφων βιβλίων το 1477 και 1548· βλ. Τσελέντης, *ό.π.*, σ. 211, και Κ. Θ. Δημαρά, «Βενετία: 1477, 1828. 'Ανέκδοτα κείμενα», *Θησαυρίσματα* 1(1962), 1-3, όπου (σ. 1, σημ. 2) ο Δημαράς δέχεται την έξής αντιστοιχία: *μήκος* πρώτον = σέ φύλλο, *μήκος* δεύτερον = 4ο, *μήκος* δευτερόπρωτον = 4ο μεγάλο.

16. Θ. Ι. Παπαδοπούλου, *'Ελληνική Βιβλιογραφία (1466ci-1800)*, τ. 2, 'Αθήνα 1986, σ. 67, άρ. 220α, και τ. 1, σ. 31, άρ. 362, και σ. 457, άρ. 6060 και 6060α.

17. Στέφ. Ε. Κακλαμάνη, «Τρεις πρώτες εκδόσεις (1548-1549) από το τυπογραφείο του Βασιλείου Βάρελη και ο Μητροφάνης Καισαρείας», *Θησαυρίσματα* 20 (1990), 218 κέ., 227 κέ.

του 'Ανθολογίου: δυνολογικά κείμενα επιλεγμένα από τὰ Μηναῖα, τὴν 'Οκτώηχο, τὸ 'Ωρολόγιο κτλ.¹⁸ Ὅσο γιὰ τὸ σχῆμα τοῦ ἀναγραφομένου 'Ανθολογίου (πρῶτον μῆκος), σημειώνεται ὅτι ὅλες οἱ γνωστὲς ἐκδόσεις τοῦ βιβλίου αὐτοῦ μέσα στὸν 16ο αἰώνα εἶχαν πρᾶγματι σχῆμα 4ο μεγάλου.¹⁹

3. Παλαιὰ καὶ Νέα Διαθήκη, τῆς στάμπας, πρῶτον μῆκος (στίχ. 19-20).

Δὲν πρόκειται βέβαια γιὰ ἐκδοση τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἀλλὰ πιθανῶς γιὰ τὸ γνωστὸ ἔργο τοῦ 'Ιωαννίκιου Καρτάνου *Τὸ παρὸν βιβλίον ἐναι ἡ Παλαιὰ τε καὶ Νέα Διαθήκη*, ἥτοι τὸ *Ἄνθος καὶ ἀναγκαῖον αὐτῆς*... Ὁ προσδιορισμὸς ὅμως τοῦ σχήματος τοῦ βιβλίου ὡς πρῶτου μήκους δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δεχθοῦμε ἀδιστακτικῶς ὅτι τὸ ἀντίτυπο ποὺ περιγράφει ὁ Γερμανὸς προέρχεται ἀπὸ κάποια γνωστὴ ἐκδοση τοῦ ἔργου (1536, 1549, 1567), γιατί καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς ἐκδόσεις ἦσαν μικροῦ σχήματος. Λαμβάνει μιὰ ἄλλη ἐκδοση τοῦ ἔργου (1537/1540) ἀγνώστου σχήματος.²⁰

4. Τέσσαρες Λειτουργίαι, ἡρουν τῆς στάμπας κοντάκια, τυλιγάδια (στίχ. 26-27).

Ὁ Γερμανὸς ἔννοεῖ προφανῶς τέσσαρα ἀντίτυπα τῆς Λειτουργίας σὲ μορφὴ εἰληταρίου, γι' αὐτὸ ἄλλωστε χρησιμοποιεῖ στὸν πληθυντικὸ τίς λέξεις κοντάκια, τυλιγάδια. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ ἀντίτυπα τῆς ἐκδόσεως τῆς Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου σὲ περγαμνὴ καὶ σὲ μορφὴ εἰληταρίου, ποὺ ὁ Αἰνὸς Πολίτης τὴν ἀπέδωσε πειστικὰ στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Νικολάου Σοφιανοῦ.²¹ Τὸ μοναδικό, ἀλλὰ καὶ ἐλλιπές, ἀντίτυπο τῆς ἐκ-

18. Αἰνὸς Πολίτης, *Ὁδηγὸς Καταλόγου χειρογράφων*, Ἀθήνα 1961, σ. 68.

19. Θ. Ι. Παπαδόπουλος, *ὁ.π.*, καὶ *Ἡλιοῦ, ὁ.π.*, σ. 58.

20. Περιγραφή τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν καὶ συναφὴ σχόλια βλ. στὴν εἰσαγωγὴ τῆς 'Ελένης Κακουλίδου Πάνου στὴν ἐπανεκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Καρτάνου *Παλαιὰ τε καὶ Νέα Διαθήκη*, Βενετία 1536 (ἐκδ. Τῆνος), Ἀθήνα 1988, σ. 21-23. Ἄς σημειωθῇ ἐπ' εὐκαιρίᾳ ὅτι στὸν κώδικα 'Ιεροσ. 569 ('Αγ. Σάββα) (τοῦ 16/17ου αἰ.) ὑπάρχουν μεταξὺ ἄλλων «καὶ τινὰ κεφάλαια βιβλίου πιθανῶς τοῦ Καρτάνου» (βλ. Παπαδόπουλο Κεραμέα, *ὁ.π.*, τ. 2, σ. 592). Ἐπίσης στὸν 'Ιεροσ. 115 (Νέας συλλογῆς Κεντρικῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης), γραμμένον τὸ 1651, φ. 52-76, κεφάλαια ἀπὸ τὸ *Ἄνθος* μὲ τίτλο: *Αὐτὰ εἶναι ἀπὸ τοῦ Καρτάνου τὸ βιβλίον*. Στὸ φ. 76 ἡ ἐνδιαφέρουσα σημείωση: *Τοῦ Καρτάνου τὰ λόγια ἡ ἐκκλησία μας δὲν τὰ στέργει νὰ τὰ διαβάξουν. Ἐγὼ τὰ ἄνωθεν ἔγραφα διὰ μερικὰ λόγια* αὐτόθι, τ. 5, σ. 391.

21. Αἰνὸς Πολίτης, «Ἐντυπο περγαμνὴν εἰλητάριο ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ν. Σοφιανοῦ», *Μνημόσυνο Σοφίας Ἀντωνιάδη*, Βενετία 1974, σ. 227-36.

δόσεως αὐτῆς (στό ναό τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου) δὲν περισώζει χρονολογικὲς ἐνδείξεις, πιθανώτατα ὅμως ἡ ἐκδοσὴ αὐτῆ πραγματοποιήθηκε μετὰ τοῦ 1545 καὶ τοῦ 1552.²² Κάποιο δισταγμὸ πάντως γιὰ τὴ συσχέτιση τῶν ἀντιτύπων ποὺ περιγράφει ὁ Γερμανὸς μὲ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Σοφianoῦ προκαλεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Γερμανὸς δὲν σημειώνει ὅτι πρόκειται γιὰ περγαμηνές, ἐνῶ δὲν παραλείπει νὰ ἐπισημάνει τὸ στοιχεῖο αὐτό, ὅταν περιγράφει χειρόγραφα βιβλία.

Ἀς σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι ἀντίτυπα κάποιας ἐκδόσεως τῆς Λειτουργίας σὲ μορφή εἰληταρίου (*misse in rotulis*) μνημονεύονται, μαζὶ μὲ ἄλλα βιβλία, σὲ νοταριακὸ ἔγγραφο (Νοεμβρίου 1558), μὲ τὸ ὅποιο οἱ γνωστοὶ ἐκδότες Ἰππόλυτος καὶ Γεώργιος Βάρελης ἀπαιτοῦσαν ἀπὸ τὸν Νικόλαο Μαλαζὸ τὴν ἐπιστροφὴ τῶν βιβλίων αὐτῶν. Ἡ Φάνη Μαυροειδῆ, ποὺ ἐξέδωσε καὶ σχολίασε τὸ ἔγγραφο αὐτό, πιστεύει ὅτι πρόκειται γιὰ ἀντίτυπα τῆς ἐκδόσεως Σοφianoῦ.²³ Εἶναι πολὺ πιθανό. Καὶ πάλι ὅμως θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι θὰ δηλωνόταν κατὰ κάποιον τρόπο στὸ νοταριακὸ ἔγγραφο τὸ μοναδικὸ στὰ ἐκδοτικὰ χρονικὰ γεγονότα ὅτι τὰ λειτουργικὰ αὐτὰ εἰλητάρια ἦσαν περγαμηνά.

5. *Φυλλάδα τῆς στάμπας, Κανόνες τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων* (στίχ. 27-28).

Τὸ ἔντυπο αὐτὸ εἶναι ἄγνωστο στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία. Οἱ Κανόνες τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἐκδόθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν G. Haloander στὴ Νυρεμβέργη τὸ 1531, ὅχι ὅμως αὐτοτελῶς, ἀλλὰ ὡς παράρτημα σὲ συλλογὴ Νεαρῶν τοῦ Ἰουστινianoῦ.²⁴ Ἐπανεκδόθηκαν ἀπὸ τὸν Γάλλο κανονολόγο Joannis Quintinus στὸ Παρίσι τὸ 1558: τὸ ἐλληνικὸ κείμενο τῶν 85 κανόνων, λατινικὴ μετάφρασή τους καὶ σχόλια τοῦ Ἰωάννη Ζωναρᾶ σὲ λατινικὴ μετάφραση.²⁵ Καμιά ἀπὸ τίς δύο αὐτὲς ἐκδόσεις δὲν μπορεῖ νὰ ὑποδηλώνει ἐδῶ ὁ Γερμανός, γιατί ἐπρόκειτο γιὰ

22. Πβ. αὐτόθι, σ. 236. Ἐπίσης H.-G. Beck, στὴν *B.Z.* 68 (1975), 155.

23. Φάνης Δ. Μαυροειδῆ, «Εἰδήσεις γιὰ ἐλληνικὰ τυπογραφεῖα τῆς Ἱταλίας τὸν 16ο αἰῶνα», *Δωδώνη*, 4 (1975), 235-52, καὶ εἰδικότερα σ. 244. Νεώτερη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Σοφianoῦ βλ. στῆς Evro Layton, «Notes on Some Printers and Publishers of the 16th Century Modern Greek Books in Venice», *Θησαυρίσματα* 18 (1981), 143, σημ. 56.

24. J. A. Fabricius - G. C. Harles, *Bibliotheca Graeca*, τ. 7, Ἀμβούργο 1801, σ. 22.

25. Γ. Πάλλης - Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων*, τ. 1, Ἀθήνα 1852, σ. 8'.

πολυσέλιδα έντυπα, που δέν ήταν δυνατό να χαρακτηρισθοϋν ως φυλλάδες.²⁶

Πρόσφατα έγινε γνωστό ότι ή έκδοτική εταιρεία των Μαρχαρέτου, Μητροφάνη Καισαρσίας, de Odino και Βασιλείου Βάρελη, για την όποία έγινε ήδη λόγος παραπάνω, έπηρε τον Φεβρουάριο του 1549 την άδεια των βενετικών αρχών για την έκδοση ενός Νομίμου, που θα περιελάμβανε *li canonì de Apostoli et Consilii generalis et particolari, con certe espositioni di piu autori*.²⁷ Επρόκειτο για κάποιο corpus των ίερών κανόνων, δηλ. των κανόνων των 'Αγίων 'Αποστόλων, των οικουμενικών και τοπικών συνόδων, συνοδευμένων με την έρμηνεία κάποιου από τους γνωστούς βυζαντινούς «έξηγητές» (Ζωναρά, Βαλσαμόνα, 'Αριστηνού). Η έκδοση αυτή είναι πολύ άμφίβολο αν έγινε,²⁸ αλλά και αν γινόταν, θα επρόκειτο και πάλι για όγκώδες βιβλίο, που δέν θα ήταν δυνατό να θεωρηθί φυλλάδα. Τέλος, ως σημειωθή άκόμη ότι το 1563 εκδόθηκαν στη Βενετία από τον Francisco Turrìanus αί *Διαταγαι των 'Αγίων 'Αποστόλων*, μικρό μέρος των όποίων αποτελοϋν οί Κανόνες των 'Αγίων 'Αποστόλων. 'Αλλά και ό τόμος αυτός δέν είναι φυλλάδα, αφού εκτείνεται σε 214 φύλλα, σχήματος 8ου.²⁹

6. Τού Καρτάνου ποίημα, εις Ψαλτηρίου μῆκος, τῆς στάμπας (στίχ. 28-29).

Ό όρος ποίημα πρέπει μάλλον να νοηθί με τη στενή του έννοια, του στιχουργήματος δηλαδή, παρά με τη γενικότερη έννοια του (συγγραφικού) έργου. 'Αποκλείεται πάντως να δηλώνει το γνωστό βιβλίο του 'Ιωαννίκιου Καρτάνου *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη*, αφού αυτό αναγράφεται στον Κατάλογο του Γερμανού με τον τίτλο του λίγους στίχους πιο πάνω (στίχ. 19-20). 'Αλλά και κανένα από τα δύο λανθάνοντα άκόμη έργα του Καρτάνου, το 'Ιατροσόφιον³⁰ και ή μετάφραση του Εϋαγγελίου και των Πρά-

26. Στην έκδοση των Ράλλη-Ποτλή, ό.π., τ. 2, μόνο το έλληνικό κείμενο και τα σχόλια εκτείνονται σε 112 σελίδες.

27. Στέφ. Κακλαμάνης, ό.π., σ. 232-33.

28. Χ. Γ. Πατρινέλης, «'Επιστολές του 'Ιππόλυτου Βάρελη και του Μανουήλ Γλυτσώνη, 'Ελλήνων έκδοτων στη Βενετία», *Μεσαιωνικά και Νέα 'Ελληνικά* 4 (1992), 300, όπου ό λόγος και για άλλη μια άτελεσφόρητη προσπάθεια έκδόσεως των ίερών κανόνων (το 1566).

29. Γ. Λαδξ-Α. Χατζηδήμου, *Προσθήκες, διορθώσεις και συμπληρώσεις στην 'Ελληνική Βιβλιογραφία του E. Legrand για τους αιώνες XV, XVI και XVII*, 'Αθήνα 1976, σ. 50-51.

30. 'Ελένη Κακουλίδου Πάνου, ό.π., σ. 17.

ξεων τῶν Ἀποστόλων,³¹ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ υποδηλώνεται μὲ τὸν ὅρο ποίημα. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ τρίτο λαυθάνον ἔργο τοῦ Ἰωαννίκιου Καρτάνου, καὶ μάλιστα ἐκδεδομένο.

Μὲ τὸν ὅρο εἰς *Ψαλτηρίου μῆκος* πρέπει νὰ ἐννοήσουμε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ σχῆμα μικρὸ, ἀφοῦ ὅλες οἱ γνωστὲς ἔντυπες ἐκδόσεις τοῦ *Ψαλτηρίου* τὸν 16ο αἰώνα (δεκαπέντε τουλάχιστον) εἶχαν σχῆμα 8ο ἢ 16ο (μὲ ἐξαίρεση τὴν ἔκδοση Ζανέτου, 1547).³²

7. *Ψαλτήριον τῆς στάμπας, εἰς Ρολογίου μῆκος* (στίχ. 42-43).

Ποιὰ ἀπὸ τίς πολλὰς ἐκδόσεις τοῦ *Ψαλτηρίου* ἐννοεῖται ἐδῶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθῇ. Μὲ τὴ φράση πάντως εἰς *Ρολογίου μῆκος* υποδηλώνεται μᾶλλον *Ψαλτήριον* σχήματος μικρότερου τοῦ συνηθούς.³³ Πράγματι, μὲ τὰ δεδομένα ποὺ ἔχουμε ὡς τώρα, τὰ ἔντυπα *Ψαλτήρια* κυμαίνονταν συνήθως σὲ ὕψος μεταξύ 10 καὶ 17,5 ἑκατοστῶν, ἐνῶ τὰ *Ὁρολόγια* μεταξύ 9,5 καὶ 15 ἑκατοστῶν.

Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

31. Πατρινέλης, ὁ.π.

32. Βλ. καὶ σχόλια στὸ ἐπόμενο ἔντυπο.

33. Βλ. παραπάνω τὰ σχόλια στὸ *Καρτάνου ποίημα*.